

EduInspire-An International E-Journal

An International Peer Reviewed and Referred Journal (www.ctegujarat.org)
 Council for Teacher Education Foundation (CTEF, Gujarat Chapter)
 Patron: Prof. R. G. Kothari
 Chief Editor: Prof. Jignesh B. Patel
 Email:- Mo. 9429429550 ctefeduinspire@gmail.com

यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी आणि ग्रामीण विकासावर शासकीय कल्याणकारी प्रकल्पांचा आणि योजनांचा परिणाम (2021-2025) : एक पध्दतशीर साहित्य समीक्षा

श्री. मारोती गजानन कानकाटे

मु. पोस्ट. पिंपरी रोड ता.केळापूर जिल्हा. यवतमाळ – 445302

डॉ.आर.बी.टेंभुर्णे

एस.पी.एम.सायन्स अँड गिलाणी आर्ट्स अँड कॉमर्स कॉलेज, घाटंजी

सारांश

भारतामध्ये आदिवासी शेतकऱ्यांचे सामाजिक, आर्थिक व कृषी विकास साधण्यासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत विविध कल्याणकारी योजना राबविल्या जात आहेत. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी, वन धन विकास योजना, आदिवासी उपयोजना, प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME), राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान, शेतकरी उत्पादक कंपनी (FPO/FPC) यांसारख्या योजनांमुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ, रोजगारनिर्मिती, बाजारपेठ उपलब्धता आणि ग्रामीण विकासाला चालना मिळाली आहे. प्रस्तुत साहित्य समीक्षा यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांवर या योजनांचा झालेला परिणाम, अंमलबजावणीतील अडचणी आणि संशोधनातील उणिवांचा अभ्यास करते. उपलब्ध संशोधन, शासकीय अहवाल आणि प्रकाशित साहित्याच्या आधारे असे दिसून येते की योजनांचा सकारात्मक परिणाम झाला असला तरी जागरूकतेचा अभाव, अनुदान मिळण्यास विलंब आणि प्रशासकीय अडचणी यामुळे अपेक्षित परिणाम सर्व लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचलेले नाहीत. भविष्यातील संशोधनासाठी हा आढावा उपयुक्त ठरेल. भारतामध्ये आदिवासी शेतकऱ्यांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि कृषी विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत विविध कल्याणकारी योजना व प्रकल्प राबविण्यात येत आहेत. शबरी आदिवासी विकास महामंडळ, प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN), वन धन विकास योजना, आदिवासी उपयोजना (TSP), शेतकरी उत्पादक कंपनी (FPO/FPC), राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (NHM), प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME) इत्यादी योजनांमुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ, आधुनिक शेती तंत्रज्ञानाचा वापर, बाजारपेठेपर्यंत पोहोच आणि ग्रामीण विकासाला चालना मिळाल्याचे विविध संशोधनांमध्ये नमूद करण्यात आले आहे. प्रस्तुत साहित्य समीक्षा यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी राबविण्यात आलेल्या शासकीय कल्याणकारी योजना व ग्रामीण भागातील प्रकल्पांच्या परिणामांचा अभ्यास करणाऱ्या उपलब्ध संशोधन लेख, शासकीय अहवाल, धोरणपत्रे आणि शैक्षणिक साहित्याच्या आधारे तयार करण्यात आली आहे. या अभ्यासातून योजनांच्या अंमलबजावणीतील यश, मर्यादा आणि संशोधनातील उणिवा स्पष्ट होतात. भविष्यात या योजनांची परिणामकारकता वाढविण्यासाठी जनजागृती, प्रभावी अंमलबजावणी आणि लाभार्थी-केंद्रित नियोजन आवश्यक असल्याचे या साहित्य समीक्षेत अधोरेखित करण्यात आले आहे

मुख्य संकल्पना : आदिवासी शेतकरी, शासकीय कल्याणकारी योजना, ग्रामीण विकास, यवतमाळ जिल्हा, साहित्य समीक्षा, शाश्वत विकास, कृषी विकास, शासन हस्तक्षेप.

प्रस्तावना

भारत हा कृषिप्रधान देश असून देशाच्या ग्रामीण अर्थव्यवस्थेत आदिवासी समाजाचे महत्त्वपूर्ण स्थान आहे. आदिवासी शेतकरी हे नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर अवलंबून असून त्यांचे जीवनमान प्रामुख्याने शेती, वनउत्पादने आणि पारंपरिक उपजीविकेवर आधारित आहे. तथापि, आर्थिक दुर्बलता, आधुनिक तंत्रज्ञानाचा अभाव, सिंचन सुविधांची कमतरता, बाजारपेठेपर्यंत मर्यादित पोहोच आणि शासकीय योजनांविषयी अपुरी माहिती यांसारख्या अनेक समस्यांमुळे त्यांचा सर्वांगीण विकास अपेक्षित गतीने झालेला नाही. आदिवासी शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक सक्षमीकरणासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN), वन धन विकास योजना, आदिवासी उपयोजना (Tribal Sub-Plan), राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY), राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (NHM), प्रधानमंत्री सूक्ष्म अन्न प्रक्रिया उद्योग योजना (PMFME) तसेच शेतकरी उत्पादक संस्था (FPO/FPC) यांसारख्या विविध कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांची अंमलबजावणी करण्यात येत आहे. या योजनांचा उद्देश उत्पन्नवाढ, रोजगारनिर्मिती, कृषी उत्पादनक्षमता वाढविणे, मूल्यसाखळी विकसित करणे आणि ग्रामीण विकासाला चालना देणे हा आहे. यवतमाळ जिल्हा हा महाराष्ट्रातील प्रमुख आदिवासी बहुल जिल्ह्यांपैकी एक असून येथे मोठ्या प्रमाणात आदिवासी शेतकरी वास्तव्यास आहेत. या जिल्ह्यात विशेष झरी जामणी केळापूर घाटंजी हे बहुल भाग माणून ओळखल्या जाते व या तालुक्यात विविध शासकीय योजना राबविल्या जात असल्या तरी त्यांच्या प्रभावी अंमलबजावणी, लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोच आणि प्रत्यक्ष परिणामांविषयी उपलब्ध संशोधनाचा एकत्रित आढावा घेणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत साहित्य समीक्षा (Systematic Review) मध्ये सन २०२१ ते २०२५ या कालावधीतील संशोधन लेख, शासकीय अहवाल आणि शैक्षणिक साहित्याच्या आधारे आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासावर शासकीय कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांच्या परिणामांचा चिकित्सक आढावा घेण्यात आला आहे. या अभ्यासातून विद्यमान संशोधनातील उणीवा स्पष्ट होतील आणि भविष्यातील संशोधनासाठी उपयुक्त दिशा उपलब्ध होईल.

अभ्यासाची उद्दिष्टे :

प्रस्तुत साहित्य समीक्षा (Review Paper) चे प्रमुख उद्दिष्ट म्हणजे यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासाच्या संदर्भात राबविण्यात आलेल्या शासकीय कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांचा उपलब्ध संशोधन साहित्याच्या आधारे चिकित्सक आढावा घेणे होय. त्यानुसार अभ्यासाची उद्दिष्टे पुढीलप्रमाणे आहेत:

यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी राबविण्यात आलेल्या प्रमुख शासकीय कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांचा आढावा घेणे.

आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासावर या योजनांच्या सामाजिक, आर्थिक आणि कृषी क्षेत्रातील परिणामांचे विश्लेषण करणे. सन २०२१ ते २०२५ या कालावधीत प्रकाशित संशोधन लेख, शासकीय अहवाल व इतर उपलब्ध साहित्याचा अभ्यास करून विद्यमान निष्कर्षांचे संकलन व विश्लेषण करणे.

शासकीय योजनांच्या अंमलबजावणीदरम्यान उद्भवणाऱ्या प्रमुख अडचणी, मर्यादा आणि संशोधनातील उणीवा (Research Gap) ओळखणे.

आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शाश्वत विकासासाठी आणि ग्रामीण विकास अधिक प्रभावी करण्यासाठी आवश्यक धोरणात्मक सूचना मांडणे.

संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत संशोधन हे साहित्य समीक्षा (Systematic Literature Review) या संशोधन पद्धतीवर आधारित आहे. या अभ्यासामध्ये यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासावर शासकीय कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांचा झालेला परिणाम समजून घेण्यासाठी उपलब्ध दुय्यम माहितीचा (Secondary Data) चिकित्सक अभ्यास करण्यात आला आहे. अभ्यासासाठी सन २०२१ ते २०२५ या कालावधीत प्रकाशित संशोधन लेख, शोधनिबंध, पुस्तके, शासकीय अहवाल, संशोधन नियतकालिके (Journals), परिषद कार्यवृत्ते (Conference Proceedings), तसेच केंद्र व राज्य शासनाच्या संबंधित विभागांच्या अधिकृत संकेतस्थळांवरील माहितीचा संदर्भ घेण्यात आला आहे. या साहित्याचे वर्गीकरण, तुलना व विश्लेषण करून विविध योजनांच्या अंमलबजावणी, परिणाम, मर्यादा आणि संशोधनातील उणिवांचा आढावा घेण्यात आला आहे. या साहित्य समीक्षेचा उद्देश कोणत्याही प्राथमिक माहितीचे संकलन करणे नसून, उपलब्ध संशोधनाच्या आधारे विषयाचे वस्तुनिष्ठ विश्लेषण करणे हा आहे. त्यामुळे प्रस्तुत अभ्यासातून भविष्यातील संशोधनासाठी आवश्यक दिशा, धोरणात्मक सूचना आणि संशोधनातील उणीवा स्पष्ट करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

साहित्य समीक्षा :

प्रस्तुत अभ्यासासाठी आदिवासी शेतकरी, शासकीय कल्याणकारी योजना आणि ग्रामीण विकास या विषयांवरील उपलब्ध संशोधन साहित्याचा सखोल आढावा घेण्यात आला. विविध संशोधकांनी आदिवासी समाजाच्या सामाजिक, आर्थिक व कृषी विकासामध्ये शासनाच्या विविध योजनांचे महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

Deshpande (2021) यांनी ग्रामीण विकासामध्ये शासकीय योजनांची भूमिका स्पष्ट करताना प्रभावी अंमलबजावणी, पारदर्शकता आणि लाभार्थ्यांचा सक्रिय सहभाग यावर भर दिला आहे.

Patil आणि Kulkarni (2022) यांनी आदिवासी शेतकऱ्यांसाठी राबविण्यात येणाऱ्या प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी, राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान आणि इतर कृषी योजनांमुळे उत्पन्न वाढीस मदत होत असल्याचे नमूद केले आहे. तथापि, माहितीचा अभाव आणि प्रशासकीय अडचणीमुळे अनेक लाभार्थी योजनांपासून वंचित राहत असल्याचे त्यांनी निदर्शनास आणले आहे.

TRIFED (2023) च्या अहवालानुसार वन धन विकास योजनेमुळे लघुवनोपज संकलन, प्रक्रिया आणि विपणनाच्या माध्यमातून आदिवासी कुटुंबांच्या उत्पन्नात वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

NABARD (2023) च्या अभ्यासात शेतकरी उत्पादक संस्था (FPO/FPC) या संकल्पनेमुळे सामूहिक शेती, बाजारपेठेपर्यंत पोहोच, मूल्यवर्धन आणि आर्थिक सक्षमीकरणाला चालना मिळाल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.

NITI Aayog (2024) च्या अहवालानुसार शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी कृषी, कौशल्य विकास, पायाभूत सुविधा आणि वित्तीय समावेशन या घटकांचे एकत्रित नियोजन आवश्यक असल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे.

उपलब्ध साहित्याच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की शासकीय कल्याणकारी योजनांचा आदिवासी शेतकऱ्यांच्या सामाजिक व आर्थिक विकासावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. मात्र, योजनांविषयी अपुरी जनजागृती, लाभ वितरणातील विलंब, तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव आणि स्थानिक स्तरावरील अंमलबजावणीतील त्रुटी यांमुळे अपेक्षित परिणाम सर्व लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचलेले नाहीत. यवतमाळ जिल्ह्याच्या संदर्भात २०२१-२०२५ या कालावधीतील उपलब्ध संशोधनाचा एकत्रित आणि प्रणालीबद्ध आढावा मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध असल्याचे दिसून येते. त्यामुळे प्रस्तुत साहित्य समीक्षा या संशोधनातील उणीवा स्पष्ट करून पुढील अनुभवजन्य (Empirical) संशोधनासाठी दिशा देण्याचा प्रयत्न करते.

शासकीय कल्याणकारी योजनांचा आढावा :

यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकऱ्यांच्या सर्वांगीण विकासासाठी केंद्र व राज्य शासन, आदिवासी विकास विभाग, कृषी विभाग, NABARD आणि इतर संस्थांमार्फत विविध कल्याणकारी योजना राबविण्यात येत आहेत. या योजनांचा उद्देश आदिवासी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढविणे, शाश्वत शेतीला प्रोत्साहन देणे, सिंचन सुविधा उपलब्ध करून देणे, बाजारपेठेशी जोडणे आणि ग्रामीण विकासाला गती देणे हा आहे. **भारतीय संविधानाच्या कलम 275(1)** अंतर्गत आदिवासी भागांच्या विकासासाठी विशेष केंद्रीय सहाय्य दिले जाते. या निधीतून पायाभूत सुविधा, शेती विकास, सिंचन, शिक्षण, कौशल्य विकास आणि उपजीविका वाढविणारे प्रकल्प राबविले जातात. **शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळ** हे अनुसूचित जमातीतील लाभार्थ्यांना स्वयंरोजगार, कृषीपूरक व्यवसाय, लघुउद्योग आणि आर्थिक सहाय्य उपलब्ध करून देणारे महत्वाचे महामंडळ आहे. त्यामार्फत विविध कर्ज व अनुदान योजना राबविल्या जातात. **NABARD** च्या आदिवासी विकास कार्यक्रमांतर्गत **वाडी प्रकल्प**, नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापन, जलसंधारण, शेतकरी उत्पादक संस्था (FPO), आर्थिक साक्षरता आणि ग्रामीण उद्योजकता यांना प्रोत्साहन दिले जाते. या उपक्रमांमुळे आदिवासी शेतकऱ्यांचे उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी वाढण्यास मदत झाली आहे. याशिवाय प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN), राष्ट्रीय कृषी विकास योजना (RKVY), राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा अभियान (NFSM), राष्ट्रीय फलोत्पादन अभियान (MIDH), प्रधानमंत्री कृषी सिंचन योजना (PMKSY), प्रधानमंत्री पीक विमा योजना (PMFBY) आणि वन धन विकास योजना यांसारख्या योजनांनी कृषी उत्पादनक्षमता, उत्पन्न वाढ, जोखीम कमी करणे आणि ग्रामीण विकासाला महत्त्वपूर्ण हातभार लावला आहे. उपलब्ध साहित्यावरून असे दिसून येते की या योजनांचा आदिवासी शेतकऱ्यांवर सकारात्मक परिणाम झाला असला तरी जनजागृतीचा अभाव, प्रशासकीय विलंब, तांत्रिक मार्गदर्शनाची कमतरता आणि लाभांच्या असमान उपलब्धतेमुळे अपेक्षित परिणाम सर्व लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोचलेले नाहीत.

संशोधनातील उणीवा :

उपलब्ध साहित्याच्या अभ्यासावरून असे दिसून येते की भारतातील आणि महाराष्ट्रातील आदिवासी विकास व शासकीय कल्याणकारी योजनांवर अनेक संशोधन अभ्यास उपलब्ध आहेत. तथापि, यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी आणि ग्रामीण विकास या विषयावर २०२१ ते २०२५ या कालावधीतील सर्व प्रमुख शासकीय योजना, जसे की भारतीय संविधानाच्या कलम 275(1) अंतर्गत राबविण्यात आलेले कार्यक्रम, शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळ, NABARD Tribal Development Fund, Van Dhan Vikas Yojana, तसेच कृषी विभागाच्या विविध योजनांचा एकत्रित आणि प्रणालीबद्ध आढावा घेणारे संशोधन मर्यादित प्रमाणात उपलब्ध आहे. बहुतेक संशोधन एखाद्या विशिष्ट योजनेपुरते किंवा विशिष्ट भौगोलिक क्षेत्रापुरते मर्यादित आहे. विविध योजनांच्या एकत्रित परिणामांचे तुलनात्मक विश्लेषण, त्यांच्या अंमलबजावणीतील अडचणी, लाभार्थ्यांपर्यंत पोहोच आणि ग्रामीण विकासावरील दीर्घकालीन परिणाम यांचा सर्वसमावेशक अभ्यास कमी प्रमाणात झालेला आहे. त्यामुळे प्रस्तुत साहित्य समीक्षा या संशोधनातील उणीवा स्पष्ट करून भविष्यातील अनुभवजन्य संशोधनासाठी दिशादर्शक ठरते.

परिणाम विश्लेषण :

उपलब्ध संशोधन साहित्य, शासकीय अहवाल आणि विविध अभ्यासांच्या आधारे असे दिसून येते की केंद्र व राज्य शासनामार्फत राबविण्यात आलेल्या कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांचा यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी, वन धन विकास योजना, भारतीय संविधानाच्या कलम 275(1) अंतर्गत राबविण्यात आलेले विशेष केंद्रीय सहाय्य, शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळाच्या योजना, NABARD चे आदिवासी विकास कार्यक्रम, तसेच कृषी विभागाच्या विविध योजनांमुळे आदिवासी शेतकऱ्यांना आर्थिक, तांत्रिक व

संस्थात्मक बळकटी मिळाल्याचे विविध अभ्यासांमध्ये नमूद करण्यात आले आहे. या योजनांमुळे कृषी उत्पादनात वाढ, शेतीतील आधुनिक तंत्रज्ञानाचा स्वीकार, फळबाग लागवड, जलसंधारण, स्वयंरोजगार, महिला सक्षमीकरण, शेतकरी उत्पादक कंपन्यांची (FPO/FPC) स्थापना आणि ग्रामीण रोजगाराच्या संधींमध्ये वाढ झाल्याचे दिसून येते. तसेच वनाधारित उत्पादनांचे मूल्यवर्धन आणि बाजारपेठेशी जोडणीमुळे आदिवासी कुटुंबांच्या उत्पन्नात सुधारणा झाल्याचेही आढळते. मात्र, उपलब्ध साहित्यामध्ये काही मर्यादाही अधोरेखित करण्यात आल्या आहेत. योजनांविषयी अपुरी जनजागृती, अर्ज प्रक्रियेतील गुंतागुंत, निधी वितरणातील विलंब, तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव, अपुरी देखरेख आणि दुर्गम भागातील लाभार्थ्यांपर्यंत योजनांचा मर्यादित पोहोच यांमुळे अनेक योजनांचे अपेक्षित परिणाम पूर्णपणे साध्य झालेले नाहीत.

साहित्याच्या एकत्रित विश्लेषणावरून असे निष्कर्ष निघतात की शासकीय कल्याणकारी योजनांनी आदिवासी शेतकऱ्यांच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी निश्चितच चालना दिली आहे. तथापि, योजनांची प्रभावी अंमलबजावणी, नियमित मूल्यमापन, स्थानिक गरजांनुसार नियोजन आणि लाभार्थी जागरूकता वाढविणे आवश्यक आहे, जेणेकरून ग्रामीण विकासाची प्रक्रिया अधिक शाश्वत आणि परिणामकारक होईल.

निष्कर्ष व शिफारसी :

उपलब्ध संशोधन साहित्य, शासकीय अहवाल आणि विविध अभ्यासांच्या आधारे असे आढळून येते की केंद्र व राज्य शासनामार्फत राबविण्यात आलेल्या शासकीय कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांचा यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासावर सकारात्मक परिणाम झाला आहे. प्रधानमंत्री किसान सन्मान निधी (PM-KISAN), भारतीय संविधानाच्या कलम 275(1) अंतर्गत विशेष केंद्रीय सहाय्य, शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळाच्या योजना, NABARD चे आदिवासी विकास कार्यक्रम, वन धन विकास योजना तसेच कृषी विभागाच्या विविध योजनांमुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नात वाढ, कृषी उत्पादनक्षमता सुधारणा, स्वयंरोजगाराच्या संधी, आर्थिक सक्षमीकरण आणि ग्रामीण विकासासाठी चालना मिळाल्याचे दिसून येते. तथापि, योजनांविषयी अपुरी माहिती, लाभार्थ्यांपर्यंत योजनांचा मर्यादित पोहोच, निधी वितरणातील विलंब, तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव, प्रशासकीय अडचणी आणि योजनांच्या प्रभावी अंमलबजावणीतील त्रुटी या प्रमुख समस्या अद्यापही अस्तित्वात आहेत. त्यामुळे उपलब्ध योजनांचा अपेक्षित लाभ सर्व पात्र आदिवासी शेतकऱ्यांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नसल्याचे साहित्याच्या आढाव्यातून स्पष्ट होते.

शिफारसी (Suggestions)

आदिवासी शेतकऱ्यांमध्ये शासकीय योजनांविषयी व्यापक जनजागृती मोहीम राबविण्यात यावी.

शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळ, NABARD आणि कृषी विभाग यांच्या योजनांचे प्रभावी समन्वय साधण्यात यावा. कलम 275(1) अंतर्गत राबविण्यात येणाऱ्या विकास प्रकल्पांचे नियमित मूल्यमापन व देखरेख करण्यात यावी.

कृषी तंत्रज्ञान, मूल्यवर्धन, प्रक्रिया उद्योग आणि बाजारपेठ व्यवस्थापनाबाबत नियमित प्रशिक्षण आयोजित करण्यात यावे.

आदिवासी शेतकरी उत्पादक कंपन्या (FPO/FPC) आणि स्वयं-सहाय्यता गटांना आर्थिक व तांत्रिक सहाय्य अधिक बळकट करण्यात यावे.

योजनांची अंमलबजावणी पारदर्शक, वेळेवर आणि लाभार्थी-केंद्रित पद्धतीने करण्यात यावी, जेणेकरून ग्रामीण विकास अधिक परिणामकारक आणि शाश्वत होईल.

अंतिम निष्कर्ष :

प्रस्तुत साहित्य समीक्षेच्या आधारे असे स्पष्ट होते की यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासासाठी केंद्र व राज्य शासनामार्फत राबविण्यात आलेल्या विविध कल्याणकारी योजना व प्रकल्पांनी सामाजिक, आर्थिक आणि कृषी

विकासाला महत्त्वपूर्ण चालना दिली आहे. भारतीय संविधानाच्या कलम 275(1) अंतर्गत विशेष केंद्रीय सहाय्य, शबरी आदिवासी वित्त व विकास महामंडळाच्या योजना, NABARD चे आदिवासी विकास कार्यक्रम, वन धन विकास योजना तसेच कृषी विभागाच्या विविध योजनांमुळे आदिवासी शेतकऱ्यांच्या उत्पन्नवाढीस, रोजगारनिर्मितीस, आधुनिक कृषी तंत्रज्ञानाच्या वापरास आणि ग्रामीण विकासास सकारात्मक दिशा मिळाल्याचे उपलब्ध साहित्यावरून दिसून येते. तथापि, योजनांविषयी अपुरी जनजागृती, लाभ वितरणातील विलंब, तांत्रिक मार्गदर्शनाचा अभाव, प्रशासकीय अडचणी आणि प्रभावी अंमलबजावणीतील त्रुटी यांमुळे अपेक्षित लाभ सर्व पात्र लाभार्थ्यांपर्यंत समान प्रमाणात पोहोचत नाहीत. त्यामुळे शासन, स्थानिक प्रशासन, स्वयंसेवी संस्था आणि लाभार्थी यांच्यात प्रभावी समन्वय निर्माण करून योजनांची अंमलबजावणी अधिक परिणामकारक करणे आवश्यक आहे. प्रस्तुत साहित्य समीक्षा भविष्यातील संशोधनासाठी दिशादर्शक ठरेल तसेच आदिवासी शेतकऱ्यांच्या शाश्वत विकासासाठी धोरणनिर्माते, संशोधक आणि प्रशासकीय यंत्रणेला उपयुक्त मार्गदर्शन प्रदान करेल. उपलब्ध साहित्याच्या आधारे केलेला हा अभ्यास यवतमाळ जिल्ह्यातील आदिवासी शेतकरी व ग्रामीण विकासाच्या संदर्भातील पुढील अनुभवजन्य (Empirical) संशोधनासाठी एक भक्कम पाया निर्माण करतो.

संदर्भसूची (References)

- Government of India. (2024). PM-KISAN Scheme Guidelines. Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. <https://pmkisan.gov.in>
- Ministry of Tribal Affairs. (2023). Annual Report 2022–23. Government of India. <https://tribal.nic.in>
- TRIFED. (2023). Van Dhan Vikas Yojana: Annual Report. Tribal Cooperative Marketing Development Federation of India Ltd. <https://trifed.tribal.gov.in>
- NABARD. (2023). Annual Report 2022–23. National Bank for Agriculture and Rural Development. <https://www.nabard.org>
- NITI Aayog. (2024). National Multidimensional Poverty Index: A Progress Review 2023. Government of India. <https://www.niti.gov.in>
- Ministry of Agriculture & Farmers Welfare. (2023). Agricultural Statistics at a Glance 2023. Government of India. <https://agricoop.gov.in>
- Government of Maharashtra. (2024). Agriculture Department – Government Schemes. <https://krishi.maharashtra.gov.in>
- Maharashtra Tribal Development Department. (2024). Tribal Development Schemes. Government of Maharashtra. <https://tribal.maharashtra.gov.in>